

Sågverksrörelsen utvecklas till stordrift.

Från mitten av 1700-talet och framåt i tiden sker en påtaglig expansion inom den sektor av trävarurörelsen, som har att göra med framställningen av sågade trävaror. Från att tidigare ha varit av ringa betydelse, dit man kan räkna den kortlivade omfattningen av några årtiondes arbete vid Skortsjö sågen i föregående kapitel och sågningen vid de många men små byasågarna runt om i kommunen, skedde nu ett betydande uppsving, som ledde till början av stordriften.

Fortfarande var vattenkraften den enda kraftkällan, och till Nätraån, Moälven, Gide älv med Husån kom därför sågverk av större betydelse att koncentreras. Anledningarna till det ökade intresset för virkesförädling var flera: Köplusten från utlandsmarknaderna ökade, införandet av den finbladiga sågen på 1740-talet efter holländsk modell istället för de hittills använda tjocka sågbladen av hamrat järn, och framförallt hade det växt fram en företagarklass med »näsa» för affärer. Dit hörde representanter för Härnösands borgerskap. En bidragande orsak var också lättåtkomlig råvara till billigt pris.

För att börja med Mo såg så anlades Söderåfors sågverk vid byn Söderå av några borgare år 1759. En ny ägare, vice landsfiskal Erik Bergvik, fick tillstånd att flytta sågen åren 1778-1779 nedströms älven till Mo by. Där var vattentillgången rikligare.

När sågen höst och vår var igång ca: fyra månader, kunde den med sina två ramar och 12 blad försåga 60-70 timmer per dygn. De första åren uppgick den årliga sågningskvantiteten till 1.500 å 1.800 tolfter bräder. Ett 20-tal bönder i Anundsjö levererade timmer från böndernas skatteskogar.

Ny ägare till Mo såg blev häradshövding J.H. Tideman år 1787.

Mo såg och bruk under senare hälften av 1800-talet.

Denne utförde en del förbättringsarbeten vid sågen, därjämte anlades dammar i vissa sjöar samtidigt som rensningar företogs i Södra och Norra Anundsjöarna och Utterån. Skogstillgångarna efter dessa vattendrag och Hädanbergsån uppskattades, och överenskommelse om timmerleveranser träffades med bönderna efter dessa vattendrag. Likaså gjordes avtal om timmerleveranser från Storborgarn och Storselet. Denne Tideman var initiativrik och planerade bl.a. att uppföra en stångjärnshammare med manufakturverk i Mo. Detta blev ej av, då han avled år 1809.

Nästa namn i Mo bruks historia blev överjägmästare August Bernhard Nyberg, vilken var född finne. Han var med under hela finska kriget som krigskommissarie. Enligt legenden lär han under kriget ha rövat den ryska krigskassan. Under den nybergiska ledningen skedde en tillbakagång av rörelsen i Mo, och då han gick i konkurs, inropades sågverket av handlesmannen O.J. Wikner från Härnösand. Därmed kom Mo såg att bli en föregångare till Mo och Domsjö AB. Det är nu Johan Carl Kempe för första gången gör sin insats i det finbladiga sågverket i Mo.

Denne O.J. Wikner var en ansedd borgare i Härnösand, där han drev

rederi- och handelsrörelse på in- och utlandet. Han var även intresserad av sågverksrörelse och var delägare i flera sågverk i Västerbotten.

Johan Carl Kempe född i svenska Stralsund i Tyskland år 1799 tillhörde en känd köpmansläkt. I mycket unga år utvandrade han till Stockholm för att sedan ta anställning i O.J. Wikners firma i Härnösand. Efter giftermål med dennes dotter kom J.C. Kempes verksamhet att alltmer knytas till Mo sågverk. Ensam ägare till detta blev han år 1836.

När J.C. Kempe övertog Mo såg, var produktionen av sågade trävaror ej så stor. Anställda vid sågen var en sågställare och ett tiotal sågdrängar, av vilka en del var torpare på brukets hemman. Arbetsdagen började under vinterhalvåret vid gryningen och slutade vid mörkrets inbrott. Under sommarhalvåret pågick arbetet från kl. 6 fm. till kl. 9 em. med två timmars avbrott för måltider. Lönen utgjorde 10-16 skillingar per dag satt i relation till den ojämna vattentillgången. Ett visst ackordssystem tillämpades även. Högre lön erhöll de extra lejda flottningsarbetarna - 32 skilling till en riksdaler (48 skilling = 1 riksdaler) per dag. Men sågverksarbetarna hade vissa naturaförmåner, såsom fritt husrum, fri ved och rätt til bete för kreaturen. Av verkets hemman anvisades torparna åker för utsäde av tre skäl korn och äng till en koföda jämte ett potatisland. Arbetarna tillförsäkrades en veckas semester under höbärningen. Under de tider sågen stod på grund av vattenbrist betalades särskild dagspenning för nödiga dagsverken. Blev arbetare ofärdiga eller orkeslösa i verkets tjänst, fick de kvarstanna till sin död och åtnjöt husrum och vedbrand för sig och hustrun.

Vid bruket fanns en handelsbod, som saluförde de flesta nödvändighetsvarorna, såsom salt, spannmål och läder men även »lyxvaror« som kortlekar, silkenäskdukar och luktvatten. Bruket var ett kommersiellt centrum för en vidsträckt trakt. Här handlade mer än 300 bönder, som bytte till sig varor mot leveranser av timmer, körslor eller arbete i flottning och vid sågen.

Bygden runt sågverket hade utvecklats, vilket resulterade i att flera byar bröt sig ut ur Själevads socken år 1822 och bildade Mo socken med egen kyrka.

Ledningen för sågverket utövades av en inspektor, som till sin hjälp hade en bokhållare eller skrivare.

J.C. Kempe bodde med sin familj i Härnösand, där han drev en betydande rederirörelse, skeppsbyggeri samt övrig affärsverksamhet. Han besökte ofta Mo bruk. I slutet på 1850-talet flyttade J.C. Kempe med familj och kontor till Stockholm.

Efter år 1836 skedde en betydande expansion i Mo, beroende på de investeringar, som gjordes. Dammbyggnader och timmerbommar förbättrades, liksom att älvrensningar utfördes. Lastageplatsen i Domsjö

utvidgades, och efter sågverksbranden i Mo år 1853 byggdes ett nytt sågverk med fyra ramar och en cirkelsåg.

Beträffande lastageplatsen i Domsjö, kallad Domsjöhallan, bör nämnas, att dit hade bräder flottats alltsedan sågverket byggdes. Bräderna lades i flottar och flottades till Domsjö, där de drogs upp och rentvättades från grus och slam innan de staplades. De anställda brädflottarna var torpare och bönder i närheten av sågverket. Chef vid lastageplatsen var en anställd faktor. Från trävaruupplagen i Domsjö fördes de sågade trävarorna med skutor till Härnösand för vidare export till flera utländska länder.

År 1842 återutfärdade bergskollegiet det under den förutnämnde Tideman utfärdade privilegiet för uppförande av en stångjärnshärd med hammare och ett manufakturverk vid Mo såg. Produktionen pågick åren 1847-1885 och blev ej av någon betydande omfattning. Tackjärn köptes från Bergslagen.

Det första smidesåret 1847 omfattade tillverkningen 573 skeppund stång- och ämnesjärn, 69 skeppund knipp-, band- och bultjärn samt 76 skeppund spik (1 skeppund=149,6 kg). Mycket ämnesjärn och spik tillverkades. Det manufaktursmide, som ej förbrukades av det egna företaget, såldes i den omkringliggande bygden, och små partier exporterades till England. Åtgången på träkol var betydande, och från skilda kolare i de omkringliggande byarna köptes varje år tusentals läster träkol (1 läst=20 hl). Priset var relativt högt tre riksdaler per läst. En betydande förlust gjordes år 1858, då flera byggnader och 2.000 läster kol brann upp vid en eldsvåda.

Vid bruket arbetade 5-7 smeder, och dessa yrkesmän hade inflyttat från andra järnbruk.

För att återgå till sågverksindustrin så gjorde C.J. Kempes son Bernhard Kempe och A.F. Bagge en resa år 1852 efter Södra Anundsjöån. Den senare var först faktor senare förvaltare i Domsjö. Resultatet av resan blev, att vattendraget rensades upp, samtidigt skrevs kontrakt med bönderna om timmerleveranser. Flottningen beräknades ta två år, första året flottades timret till Skalmsjö och året därpå till Mo såg. Älven nedanför sågen muddrades upp, varigenom trävarorna kunde fraktas på prämar till Domsjö.

För att säkra timmerleveranserna gjordes ett flertal hemmansköp: I Gottne 1845, 1846, i Hemsjö 1854-1861, i Myckelgensjö och Bureåborg 1854, i Österbacke 1858, 1859, Brattsjö med stora skogar 1860 och följande år. Dessutom tecknades många leveranskontrakt. Här några exempel:

1. År 1851 köpte Mo sågverk genom Carl Karlsson, Hundsjö, »Gam Karlsson» kallad, 200 st. bjälkar av Risbäcks bönder. Bjälkarna skulle vara täljda 12 . 12 i fyrkant. Bönderna hade skyldighet att

flotta dem i Hädanbergsån ner till kvihla, dvs sammanflödet mellan Hädanbergs- och Utterån c:a 5 km sydost om Uttersjö. Till saken hör att Hädanbergsån den tiden var stenig och grund, varför bönderna fick dra stockarna för hand på många ställen. Ersättningen var *en riksdaler* per bjälke!

2. Bonden Johan Petter Nilsson, »Järn-Petter«, och hans son Johan Johansson i Uttersjön sålde till Mo såg mastspiror på 1850-talet. Dessa skulle förmodligen användas vid J.C. Kempes båtvarv i Härnösand. Troligtvis kunde de ej flottas i Utterån, utan de släpkördes direkt till Mo. Bönderna i Uttersjön sålde även sågtimmer till Mo såg.
3. Bonden Anders Danielsson d.ä. i Gälberget sålde på 1850-talet täljda bjälkar 12. 12 tum i fyrkant, till Mo sågverk. Han körde dem med häst på vintern direkt till Mo. Resan tog två dagar fram och tillbaka, och förmodligen kunde han ej lasta mer än en bjälke. Priset fritt levererad var tre riksdaler per styck.
4. Den förutnämnda A.F. Bagge köpte av Risbäcks byamän år 1861 171 st. bjälkar för 4,65 riksdaler riksmünt per styck.
5. År 1863 sålde samma byamän till A.F. Bagge 192 bjälkar för 4,06 riksdaler riksmünt per styck.
6. I oktober 1863 köpte förvaltaren August Schmidt för Mo sågs räkning sågtimmer av Risbäcks byamän till följande priser:

Diam. i lilländan	Längd	Längd
	7 1/4 aln	10 1/2 aln
9 tum	0,15 rmt	0,70 rmt
10-11 »	0,45 »	1,10 »
12-13 »	0,60 »	1,10 »
14-15 »	0,80 »	1,40 »
16-17 »	1,00 »	1,60 »
18 tum och däröver	1,25 »	1,75 »

Rmt = Riksdaler riksmünt

Givet-vis skulle sågtimret levereras på vattendraget.

Vi frapperas av de låga priserna men må då betänka, att dessa bönder, som sålde timret och bjälkarna, levde i en tid, då skogarna sett med böndernas ögon voro rätt värdelösa. Penningvärdet var också helt annat än i den »inflationstid« vi lever i. Det man fick in i kontanter var en välbehövlig och välkommen arbetslön. Hur skogen värderades av bönderna vid denna tid, kan följande historia från en by i Björna åskådliggöra. Där sålde byborna tallen på byaskogen för ett blygsamt belopp. Då bad bönderna, att köparen skulle avverka granen också – gratis – så att björnen icke skulle kunna gömma sig. Men det var 50 år före

massaindustrin!

Givetvis är de uppräknade leveranserna endast exempel ur en lång kedja av virkesleveranser.

93-årig f.d. nämndemannen Olof Olsson i Österfanbyn kunde bl.a. erinra sig, att hans morfar Johan Persson, f. 1830, d. 1916, berättat hur han sålt bjälkar 12 . 12 tum i fyrkant till Mo såg framkörda till vattendraget. Som ett exempel på timmerpriserna i slutet på 18-talet erinrar sig herr Olsson, att hans morfar sålde virke till Mo-Do, levererat på vattendraget betalades för en stock 15 fot . 8 tum 25 öre per styck.

Som jämförelse kan nämnas, att klockaren Jonas Grundström i Björna år 1894 sålde 683 timmer av varierande dimensioner fritt vattendrag för 269,07 kronor, alltså i genomsnitt 39 öre per stock.

År 1864 sålde 7 björnabönder 204 st. bjälkar fritt levererade vid Sörgidsjö viken i Gideå socken till grosshandlare Johan Ödberg, Örn-sköldsvik. Minsta dimension var 12 . 12 tum, täljda i fyrkant och 15 till 21 fot långa. För en dylik bjälke betalades 14 skilling per aln.

Denne grosshandlare var en driftig redare och trävaruman, som bl.a. byggde barkskeppet Carl XV, vilket under många år gick med trävarulaster till utlandet. Ödberg hade gått i konkurs år 1858, och då kom fartyget i andra händer.

Från Bergs skog i Björna socken avverkades före år 1850 mycket grovt timmer. År 1846 intummades för handelshuset James Dicksson & Co:s räkning mer än 2.000 st. grovt timmer vid stranden av Bergssjön. Timret hade dimensioner om 10-20 tum i lilländan med en längd av 15 till 21 fot. Sådan skog går nu ej att uppbringa.

Den nämnde förvaltaren August Schmidt, f. 1828, d. i Uppsala 1912, var en sällsynt driftig person och blev J.C. Kempes mest betrodda person och var förvaltare i Mo. Genom en olyckshändelse skadade han synen 1861 och fick då en inspektorsbefattning i Anundsjö för att se om sågverkets skogar. År 1867 återvände han åter till Mo som bruksförvaltare. Han fick dock till sin hjälp annan underställd personal, som skogsinspektör, flottningsschef och kassör. Här stannade August Schmidt till pensioneringen år 1878. Han gjorde stora hemmansköp för Kempes räkning. Bl.a. köpte han hela Brattsjö by med stora skogar. Kempe ansåg, att Schmidt betalt för högt pris, men han gick med på priset, då Schmidt förklarade sig eljest vilja köpa skogen för egen del. August Schmidt härstammade från Tyringen i Tyskland. Hans son Janne Schmidt f. 1861, d. 1934, blev skogsförvaltare vid Gideå & Husurns A/B i Björna i början på seklet efter att ha haft tjänstgöring i Kärrsjö och Agnäs. Förvaltare Janne Schmidt var liksom fadern en kraftkarl, som gjorde sitt företag stora tjänster. Han var rätträdig och respekterad av de anställda

För att gynna upptörandet av sågar utfärdades 1759 det sk. stock-

fångstprivilegiet, vilket för Mo såg innebar, att den skulle på krono- och bondeskogarna i Anundsjö socken få avverka 800 träd. Detta privilegium utökades 1798/1799 till 1.516 träd. Genom denna avvitring – skiljande av krono- från bondeskog – på 1850-talet fick Mo såg istället för den förlorade skogsfångsrätten 21 stycken kronoöverloppsmarker i Anundsjö. På dessa marker skulle J.C. Kempe årligen få avverka 2.360 träd. Efter överklagning tillerkändes Kempe ytterligare 4 krononybyggen, dvs c:a 8.200 ha produktiv skogsmark. När avvitringen var slut, fastslogs, att Mo sågverk allt framgent skulle bli ägare till 30.000 ha produktiv skogsmark. Därmed blev Mo såg den största skogsägaren i länet. Skogsrätten sattes till 240 riksdaler riksmünt 72 öre.

Under 1840-1850-talen köptes avverkningsrättigheter vanligen på 50 år på många hemman till billiga priser.

År 1885 avvecklades järnbruksrörelsen, och 1894 nedlades Mo såg, då lönsamheten blivit sämre. År 1865 anlades Domsjö ångsåg. Bättre läge och större kapacitet gjorde den lönsammare än Mo såg. Då J.C. Kempe avled 1872, ändrades rörelsen till Mo och Domsjö AB.

År 1895 återuppstod Mo nyanlagda ångsåg på Norrbyskären utanför Öre älvs mynning. Därvid nedmonterades en del av bruks- och sågverksanläggningen i Mo socken och fördes till den nya sågen.

För Mo socken fick nedläggningarna negativa effekter, bl.a. minskade befolkningen med 125 personer år 1894.

Därmed har rätt utförligt berättats om Mo såg, föregångaren till Mo och Domsjö AB. Mo såg var ju en av banbrytarna för den industriella verksamhet, som började inom kommunen för mer än 200 år sedan.

Här återges några viktiga data ur Mo och Domsjöns historia.

1902 bildades Sulfittaktiebolaget Mo och Domsjö.

1902-1903 uppfördes Domsjö sulfatfabrik.

1903 förvärvades halva antalet aktier i Gideå & Husums AB.

1909 inköptes återstående aktier i Gideå & Husums AB.

1913-1914 byggdes Gideå bruks kraftstation.

1919 startade Husums nyuppförda sulfatfabrik.

1926 inköptes Örnköldsviks Ångsågs AB med tillhörande skogar.

Under årens lopp har stora utbyggnader och moderniseringar skett, allt för att möta en hårdnande konkurrens på exportmarknaden.

Övriga sågar.

I det följande lämnas några uppgifter om ett mindre antal sågar. Uppgifterna hämtade från Harald Wik: Norra Sveriges sågverksindustri och omfattar tiden 1850-1937. Där omtalas ett 60-tal sågar, en del med relativt kort livslängd och med ringa produktion, närmast att betrakta som byasågar.

Brynge såg från 1700-talet. Nu under renovering. Foto från Örnskoldsuiks museum.

Beträffande Gideå & Husums historia har tidigare utförligt skrivits i boken »Björna genom tiderna«, sidorna 183-192, varför Gideåbacka och Husumssågarna ej nämnas härnedan. Årtalen när sågning uphörde är även rätt svävande.

Nätra:

Bjästa, 1862-1890, v	Vid Nätraån, Bjästa.
Gladomsfors, 1862-1910, v.	Vid Näskeån.
Näske, 1754-1920, v.å.r.	Vid Näskeåns utlopp.
Strängö, 1871-1920, å.å.r.	På Västra Strängön.
Köpmanholmen, 1871-1937, å.r.	Vid östra Äfjärden.

Sidensjö:

Bryngelström, 1764-1923, v.	Vid Nätraån, Brynge. Den renoveras f.n. Sågen byggdes av Erik Bergvik, senare ägare till Mo såg.
-----------------------------	--

Enligt Riksantikvarieämbetets vårdsektion ges följande data på »Bryngeforssågen« i Sidensjö socken.

Den förutnämnde vice landsfiskalen Erik Bergvik anlade år 1764 en finbladigt sågverk i Blåvik vid Bryngeströmmen. Han lade därmed grunden till NCB-Fors AB, och ett tag var han driftchef för ett oljeslageri (linolja), Kristianfors vid Näskeån i Nätra. Vidare byggde han

två vattensågar i Näskeån och två sågverk i Nordmaling. Erik Bergvik var alltså en betydande industriman redan innan han kom till Mo såg.

Sågverket i Bryngeström hade två ramar med sex sågblad. Vid starten lämnade Kronan ett privilegium på stockfångst av 1.300 träd från Siden-sjö kronoallmänning mot erläggande av 20 riksdaler 31 öre riksmünt. Ny ägare blev häradshövding J.F. Biberg. Årligen sågades c:a 1.300 stockar. Bräderna forslades landvägen till Näske lastageplats. Framgent övergick sågen till olika ägare. När sågen fungerade som bäst, var inemot ett 30-tal anställda.

Drömme 1862-1880, v. Vid St. Degersjö avloppså.

Anundsjö:

Näsfors, 1862-1871, v. Vid södra Anundsjöån. Ägdes av C.J. Kempe.
Sel, 1862-1871, v. Vid Djupsjöns utflöde. Ägdes av C.J. Kempe.
Bredbyn. 1903-1960. r. Vid södra Anundsjöån. Sågen byggdes av Johan Aström, Inspektor Olle Hellström, Johan Bergstrand och Johan Persson. De köpte upp kronostämplingar och sågade virket. Sågad björk exporterades till Norge. Annat virke såldes på orten. Mycket husbehovs-sågning. Ibland var upp till 20 man anställda. Uppgiften lämnad av Olof Olsson, Österfanbyn.

Björna:

Gideåfors, v. 1850-talet. Sågen beskriven i »Björna genom tiderna.«
Björnsjö v. 1810- några årtionden.

Delägare var assessor Eskil Svedberg, som även var intressent i Mo såg. Sågen beskriven i »Björna genom tiderna.«

Sjålevad:

Domsjö, 1865-1979, å.r.
Alfredshem, 1880-1890 å.
Hörneborg, 1880-1913, å.r.

Arnäs:

Järved, 1871-1920, å.r.
Alne, 1880-1913 å.r.

Mo:

Gottne, 1900-1937, v.r. Vid Utterån.

Förklaring: v=vattensåg, å=ängsåg, r=ramsåg.

Tidigare har nämnts hur Mo såg och senare Mo-Do på 1840- 1850-talen köpte många avverkningsrätter på 50 år. Under 1880/1890-talen och senare köpte de många hemman på evärderlig tid. Så var fallet i många socknar inom kommunen. Fors bolag hade främst sin intresse-sfär efter Nätraälven och Mo-Do med Gideå & Husums AB efter Moälven, Gideälven och Husån. Andra skogsbolag köpte även rotpos-

Sörflärke såg och kvarn i Anundsjö. Foto från Örnsköldsviks museum.

ter efter dessa älvar, t.ex. Graningeverken, Örnsköldsviks Ängsågs AB, Framnäs bolaget m.fl. Flera av dessa skogsbolag hade även förvärvat skogshemman, bl.a. i Uttersjö och Hädanberg.

Från Remmarna i Björna berättas att bonden Salomon Sjöberg, f. 1845 var bland de första i byn, som var med om att avverka bjälkar, som flottades i Remmarån ner till Gideälven för vidare befordran till kusten. Detta hände vid mitten av 1860-talet. Avverkningsrättigheterna sålde ett flertal bönder i byn. Köpare var en affärsman vid namn Classon samt Framnäs bolag. Det gällde träd, som var 9 tum på brösthöjd. Än idag finns kvar på oländiga ställen stämplade träd, som efter mer än hundra år vuxit till grov skog.

Ytterligare en uppgift om priser på leveransvirke fritt levererat på vattendrag. Klockaren Jonas Grundström, Björna, sålde år 1894 till Gideå & Husums AB 683 timmer för 269 kronor, c:a 39 öre per stock, vilket var den tidens pris. De två huvuduppköparna nu är MoDo och NCB, både på rotposter och leveransvirke. Tidigare köpte många enskilda kronostämplingar och avverkade dem. Detta var nog vanligast i Anundsjö och Björna.

Den förutnämnde Olof Olsson i Österfanbyn erinrar sig från sin ungdom på 1890-talet och därefter, hur MoDo köpte virke från kronoparkerna i Anundsjö. Vid den tiden skedde en formlig invasion av

Interiör av Sörflärke såg, som drivs med en vattenturbin. Foto från Örnsköldsviks museum.

värmlänningar. Det var duktigt folk, som deltog i alla förekommande skogsarbeten- huggning, körning och flottning. Dessa värmlänningar brukade under flottningstiden skilja krontimret från »bondtimret« längst upp i Anundsjösjön mitt för Olssons hem. Sedan drogs krontimret i bommar efter sjön ner till Moälven, sedan den övriga flottningen var avslutad. Herr Olsson nämner med en viss berättigad stolthet, att han och många andra bönder i Fanbyarna, Vattugården och Seltjärn besitter sina hemman från »Hedenhös.« Förfäderna lät sig ej lockas att sälja, och därför sitter dessa åboar fast förankrade i sina byar. Eljest är det mest vanliga i många byar, att åtminstone halva antalet bönder besitter en ägostyckning från stamhemmanet.

Skogen som förvärvskälla.

I det föregående har getts några axplock från skogarnas utnyttjande under olika tidsepoker från en ringa början fram till en modern skogsindustri, med allt vad detta innebar.

I det följande skall ges några kortfattade skildringar om själva arbetslivet och hur detta gestaltade sig för arbetskraften — »gräsrötterna«, dvs. för skogens folk.

Som tidigare framgått av beskrivningen av Mo såg och bruk, så rädde